

II. САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ

DOI 10.33294/2523-4234-2021-31- 1-214-234

УДК 930.85 : [251+271.21(620)] : 001.8 (477.4–8)

Андрій Михайлович КОРЧАК

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3895-9677>

Статуетки єгипетсько-александрійської тріади Ісіди – Осіріса (Серапіса) – Гора (Гарпократа) першої половини I тис. н. е. з території українського Лісостепу: випадкові знахідки чи доказ сповідування культу

Зібрано та проаналізовано відомості про знахідки на території українського Лісостепу предметів єгипетсько-александрійського культу Ісіди – Осіріса (Серапіса) – Гора (Гарпократа). Подано характеристику статуєток названих божеств, встановлено вигляд деяких із них. Піднято проблеми їхнього походження і можливих шляхів проникнення на територію України. Висвітлюється питання функціонального призначення такого типу релігійних предметів. Обґрунтовується можливість сповідування цього культу окремими представниками населення лісостепової зони України першої половини I тис. н. е.

Ключові слова: східний культ, божества Ісіда – Осіріс (Серапіс) – Гор (Гарпократ), бронзові статуєтки, український Лісостеп

Andriy Korchak

Statuettes of the Egyptian-Alexandrian triad of Isis – Osiris (Serapis) – Horus (Harpocrates) of the first half of the first millennium AD from the territory of the Ukrainian Forest-Steppe: accidental finds or proof of worship

The works of Polish, Soviet and Ukrainian researchers are analyzed, in which information is given about the findings of the objects of the Egyptian-Alexandrian cult Isis – Osiris (Serapis) – Horus (Harpocrates) on the territory of the Ukrainian Forest-Steppe.

The description of nine statuettes of the named deities is given and the appearance of some of them is established on the basis of analogies found in scientific literature and the Lviv Museum of the History of Religion. Two figures found on the website of one of the well-known Ukrainian Internet auctions were added to this list.

It is established that the studied objects are made in two artistic traditions – Egyptian and Hellenistic, that indicates their connection with the Roman Transdanubian provinces. The problems

of the origin and current storage of these artifacts have been raised, most of which were found by chance and later were considered lost.

Possible ways of their penetration into the territory of Ukraine are clarified. It is suggested that these statuettes probably came from the province of Roman Dacia, but the possibility of bringing some of them from Egypt during travels in the XIX – early XX centuries is also not ruled out. The question of the functional purpose of these religious objects is elucidated.

Two versions of possible using are formulated: social and cult. On the basis of the statuette of Serapis which was discovered in 2005 in the dwelling-sanctuary of the Velbar culture in the village of Khrinnyky in Western Volhynia, finds of the similar figures in the vast territory from Pokuttya to the left bank of the Dnieper region, as well as the absence of objects of other oriental cults in this area, the possibility of professing this belief by some representatives of the population of the forest-steppe zone of Ukraine in the first half of the 1st millennium AD is substantiated.

Keywords: oriental cult, deities Isis – Osiris (Serapis) – Horus (Harpocrates), bronze statuettes, Ukrainian Forest-Steppe

Вступні зауваження. Досліджуючи проблему поширення східних релігійних культів за межами Римської імперії на заселених варварами просторах Європи у першій половині I тис. н. е., не можна оминати території лісостепової зони України. Саме тут протягом останніх 150-ти років було виявлено низку археологічних артефактів релігійного призначення, більшість з яких пов'язана з досить популярним в Римській імперії єгипетсько-александрійським культом божеств Ісиди – Осіріса (Серапіса) – Гора (Гарпократа).

Загалом на території України, частково задокументованих чи просто згаданих в історичній літературі статуеток вказаних божеств налічується близько десятка. Проте в останні роки цей список дещо поповнився матеріалами здобутими т. зв. чорними копачами. Враховуючи той факт, що поза межами Північного Причорномор'я фігурки чи то небожителів греко-римського пантеону, чи то божеств, що представляють східні культури, є досить рідкісним явищем, вищевказана кількість знахідок не може просто так бути проігнорована. Звідси і виникає актуальність вказаної теми.

Головною **метою** представленого дослідження є спроба з'ясувати, чи згадані предмети єгипетсько-александрійського культу потрапили на територію України випадково, чи навпаки, є свідченням перебування тут у першій половині I тис. н. е. сповідників цього вірування.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення низки **завдань**:

- дослідити праці, в яких представлена інформація про знахідки на території українського Лісостепу предметів єгипетсько-александрійського культу Ісиди – Осіріса (Серапіса) – Гора (Гарпократа);
- встановити максимально точний перелік статуеток вказаних божеств і проаналізувати пов'язану з ними інформацію;
- з'ясувати умови виявлення цих культових предметів та спробувати ідентифікувати їхні зображення;
- визначити можливі шляхи проникнення вказаних артефактів на територію України;

– розкрити проблему їхнього функціонального призначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Вперше питання виявлення єгипетських культових предметів у Східній Галичині порушили у 70-х рр. XIX ст. Станіслав Кшижановський (Stanisław Krzyżanowski – пол.) [37, s. 59–60] і Антоній Петрушевич [24]. На початку XX ст. на території Волині цю проблему досліджував Володимир Антонович [1, с. 39], а на Наддніпрянщині – Василь Ляскоронський [19, с. 184–185].

Спроби систематизувати інформацію про знайдені статуетки Ісиди – Осіріса (Серапіса) – Гора (Гарпократа) в єдине ціле, каталогізувати, а також відповісти на питання звідки і яким чином вони потрапили на досліджувану територію, були зроблені Богданом Янушем (Bohdan Janusz – пол.) (1918) [35, s. 150, 245–246, 270], Владзімежем Антоневичем (Włodzimierz Antoniewicz – пол.) (1928) [30, s. 173], Маркіяном Смішком (1936) [45, s. 130], Леоном Козловським (Leon Kozłowski – пол.) (1939) [36, s. 102–103 tab. XXVIII/12], Казімежем Маєвським (Kazimierz Majewski – пол.) (1949 р.) [38, s. 41–42, 68–69], Гансом Юргеном Еггерсом (Hans Jürgen Eggers – нім.) (1951) [31, s. 152–157], Марією Тіхановою (Марія Александровна Тиханова – рос.) (1941) [28, с. 267], Михайлом Брайчевським (1959) [6, с. 223], Владиславом Кропоткіним (Владислав Всеволодович Кропоткин – рос.) (1970) [15, с. 122–123], Миколою Бандрівським, Олександром Бандровським (1992) [3, с. 5–8] і Борисом Магомедовим (2010) [20, с. 174–182].

Найбільш вагомий внесок в досліджувану тему був зроблений Деонізієм Козаком. У 2005 р. під час розкопок житла-святилища на вельбарському поселенні у с. Хрінники в Західній Волині він виявив частину бронзової фігурки Серапіса. Ця знахідка стала добрим підтвердженням факту сповідування єгипетсько-александрійського культу тогочасними жителями українського лісостепу [11, с. 60–65; 12, с. 120].

ПЕРЕЛІК ЗНАЙДЕНИХ СТАТУЕТОК ТА ПОВ’ЯЗАНА ІЗ НИМИ ІНФОРМАЦІЯ

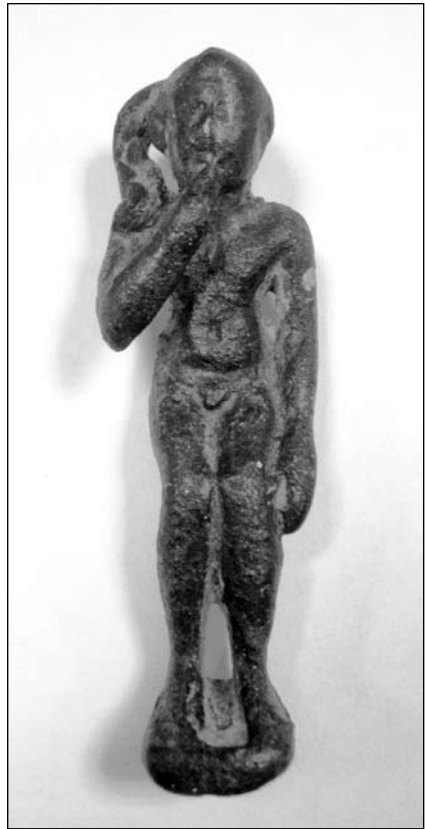
Покуття

Бронзова статуетка Гарпократа (елліністичний аналог бога Гора). **Село Велика Кам’янка (Коломийський р-н, Івано-Франківська обл.)**. За словами В. Антоневича знахідка являла собою бронзову фігурку Ісиди з Гором [30, s. 173]. Згідно даних М. Смішка, це була бронзова статуетка Ісиди [45, s. 130]. Л. Козловський опублікував зображення предмета та його висоту – 7,7 см. У слід за попередніми дослідниками він теж називає фігурку Ісидою, хоча на фото чітко бачимо бога Гарпократа, [36, s. 102–103, tab. XXVIII/12]. Натомість К. Маєвський, попри те, що посилається на праці вищевказаних дослідників, зазначає, що у Великій Кам’янці було знайдено бронзову статуетку Гора [38, s. 68, № 3]. Г. Ю. Еггерс називає її просто “бронзова статуетка” [31, s. 152, № 2064]. За М. Брайчевським, це “культовий предмет” [6, с. 223, № 1]. Описуючи

дану знахідку В. Кропоткін зазначає, що вона представляє собою статуетку Гора, за плечима якого збереглася частина кільця для підвішування. Її висота – 8 см. Опираючись, ймовірно, на дані В. Антоневича [30, s. 173], він датує її III ст. н. е. і зазначає, що фігурка знайдена не пізніше 1928 р. Також вказує місце збереження – Львівський державний історичний музей, та інвентарний номер А-3426 [15, с. 122, № 1179]. Окрім цього, дослідник подає світліну фігурки бога Гарпократа [15, с. 257 рис. 80/2], яка кардинально відрізняється від зображення, опублікованого у праці Л. Козловського [36, s. 102–103 tab. XXVIII/12].

Щоб в'янути, яка саме світлина відповідає статуетці з Великої Кам'янки, ми оглянули артефакт у фондах Львівського історичного музею (далі – ЛІМ) (сучасний інвентарний номер – ЛІМ А-38446) і ствердили, що правильним є зображення надане Л. Козловським [36, s. 102–103 tab. XXVIII/12] (іл. 1).

Згадують про цю знахідку, вказуючи, що це статуетка Ісиди, також сучасні українські дослідники М. Бандрівський та О. Бандровський [3; 4, с. 8].

Іл. 1. Бронзова статуетка Гарпократа із с. Велика Кам'янка

Статуетки Західного (Галицького) Поділля

Бронзова статуетка Ісиди. Село Синьків (Заліщицький р-н, Тернопільська обл.). Перші відомості про знаходження тут бронзової фігурки Ісиди подає у 1877 р. А. Петрушевич. Прочитуємо фрагменти цієї статті, написаної русино-російською мовою (т. зв. язичієм) в українському перекладі¹:

“[...] бронзову статуетку, що представляє Ісиду, дружину і сестру Осіріса (сонця), яка спочатку рахувалася уособленням продукуючої сили землі і винахідницею багатьох мистецтв, потім богинею місяця, вдалося мені отримати у 1875 році. Погрудна частина тієї статуетки *представляє жінку* з великими грудними сосками, голова якої у верхній частині прикрашена ніби променистим віялом, нижня ж частина її подібна до вищенаведеного зображення Осіріса². Описана статуетка Ісиди відкрита в селі Синькові Заліщицького староства,

¹ Усі переклади на українську мову виконані автором даного дослідження.

² Автор має на увазі бронзову статуетку Осіріса з с. Могильниця, про яку йтиме мова нижче.

де прибита на старій дубовій дощечці в домі одного селянина, поміщена між іконами святих на стіні та зберігалася в родині її власника з давніх часів немов зображення Пресвятої Богородиці. Ця уявна ікона Богоматері, побачена місцевим священником, була доручена мені для дослідження і передачі її в Музей старожитностей руського Народного Дому у Львові.” [24, с. 1]³.

Згадують про цю знахідку також Б. Януш [35, s. 270, № 653], В. Антоневич [30, s. 173], М. Смішко [45, s. 130], М. Тіханова [28, s. 267], К. Маєвський [38, s. 69, № 12], Г. Ю. Еггерс [31, s. 156, № 2193], М. Брайчевський (культовий предмет) [6, с. 223, № 7], В. Кропоткін [15, с. 123, № 1193], М. Бандрівський та О. Бандровський [3; 4, с. 6]. Сучасний український археолог Б. Магомедов пов’язує її з черняхівською культурою [20, с. 178, № 6].

Бронзова статуетка Осіріса. Село Могильниця (Теребовлянський р-н, Тернопільська обл.). Відомості про виявлення бронзової статуетки Осіріса подає А. Петрушевич:

“У 1871 році мав я випадок у селі Могильниця Теребовлянського староства у місцевого вельмишановного поміщика і великого любителя старожитностей поміж іншими пам’ятками оглядати невелику бронзову статуетку, яка представляла зображення єгипетського ідола Осіріса, чоловіка сестри своєї Ісиди, уособлення благодійної сили сонця. Згадана статуетка Осіріса, відкрита у східній частині нашої Вітчизни⁴, цілком схожа своєю величиною і зовнішнім виглядом із зображенням Осіріса, поміщеним в творі: *Montfaukonii Antiquitates graecae et romane [...] in compendium redactae a M. Joh. Jakobo Schatz. Norimbergae 1757. Tabula LXXIV, N. 1.*” [24, с. 1; 43, р. 164 tab. LXXIV/1] (*ил.* 2).

Зауважимо, що А. Петрушевич мав на увазі латиномовну книгу авторства директора банківської гімназії та університетського бібліотекаря у Нюрнберзі – магістра Йогана Якоба Шатца (*Johann Jacob Schatz* – лат.) “Стародавні грецькі та римські старожитності з частих відвідин П. Монтфаконіо, колись зібрані, а тепер згромаджені для збереження”, видану за кошти нюрнберзького халкограффа Георга Ліхтенштерера (*Georg Lichtensteger* – лат.). Окрім самого тексту там опубліковано 50 таблиць із гравюрами, на яких зображено греко-римські і східні божества [43].

Про цю знахідку згадують Б. Януш [35, s. 245–246, № 615], В. Антоневич (пише, що це Ісіда з Гором) [30, s. 173], М. Смішко (бронзова статуетка Ісиди) [45, s. 130],

³ Важливо зазначити, що далі продовжуючи свою статтю А. Петрушевич вказує на те, що в цьому музеї зберігалися також знайдені на території Західного (Галицького) Поділля фрагменти двох сестрів (ударний музичний інструмент, давньоєгипетська храмова брязкалка). Притому, цей дослідник зробив порівняльний аналіз цих двох артефактів із римським систром і встановив, що вказані музичні інструменти мали єгипетську форму, і навіть якщо і використовувалися римлянами, то хіба при богослужінні Ісиді [24, с. 1].

⁴ Під “східною частиною нашої Вітчизни”, автор розуміє східні коронні землі тодішньої Австро-Угорщини.

М. Тіханова (бронзова статуетка Ісіді) [28, с. 267], К. Маєвський [38, с. 69, № 7], Г. Ю. Еггерс (бронзова статуетка) [31, с. 153, № 2114], М. Брайчевський (культовий предмет) [6, с. 223, № 5], В. Кропоткін [15, с. 123, № 1192], М. Бандрівський та О. Бандровський [3; 4, с. 5–6]. Як і в попередньому випадку Б. Магомедов пов'язує її з черняхівською культурою [20, с. 178, № 7].

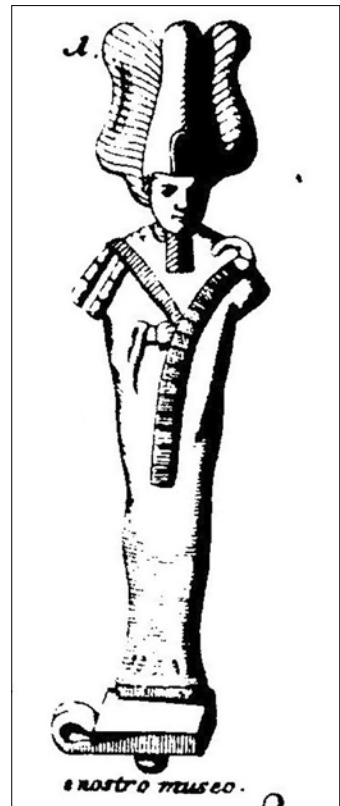
Бронзова статуетка Ісіді. Село Жабинці (Гусятинський р-н, Тернопільська обл.). Вперше про культову знахідку з цього села дізнаємося від польського історика, редактора “Річника для польських археологів, нумізматів та бібліографів” С. Кшижановського. За даними автора, 5 липня 1869 р. на засіданні Відділу археології та красномистецтва Краківського наукового товариства (Oddział Archeologiczny i Sztuk Pięknych Towarzystwa Naukowego Krakowskiego – пол.) консерватор пам'яток Мечислав Потоцький (Mieczysław Potocki – пол.) віддав до музею товариства єгипетську фігурку, знайдену “на урочиську” в Жабинцях на Поділлі [37, с. 59–60].

Б. Януш пише, що М. Потоцький передав цей предмет до колекції Краківської академії (Akademia Krakowska – пол.) [35, с. 150, № 235]. За інформацією К. Маєвського станом на 1949 р. статуетка Ісіді з Гором із Жабинців зберігалася в археологічному музеї Польської академії знань (Polska Akademia Umiejętności – пол.) у Кракові [38, с. 69, № 17], яка була утворена у 1872 р. в результаті реорганізації Краківського наукового товариства. Згідно В. Антоневича та М. Смішка – це фігурка Ісіді [30, с. 173; 45, с. 13], Г. Ю. Еггерса – бронзова статуетка [31, с. 157, № 2219], М. Брайчевського – культовий предмет [6, с. 223, № 2], В. Кропоткіна – Ісіда з Гором [15, с. 123, № 1189], Б. Магомедова – пов'язана з черняхівською культурою [20, с. 178, № 10].

Згадується ця знахідка також М. Бандрівським та О. Бандровським [4, с. 6]. Цікаво, що в інтернет-статті М. Бандрівського за 2019 р. опубліковане фото іншої неідентифікованої статуетки Ісіді з дитям Гором та зазначено, що вона аналогічна фігурці із Жабинців [3].

Волинь

Уламок бронзової статуетки – голова Серапіса (елліністичний аналог бога Осіріса). Село Хрінники (Демидівський р-н, Рівненська обл.). Виявлений під час археологічних досліджень поселення вельбарської культури в 2005 р. у

Іл. 2. Зображення статуетки Осіріса з книги Я. Шатца (1756)

Іл. 3. Фрагмент бронзової статуетки Серапіса з с. Хрінники

напівземлянці-святилищі № 90, разом з матеріалом першої половини III ст. [11, с. 60–65]. Про знахідку згадує також Б. Магомедов [20, с. 180, № 39]. На даний момент фігурка зберігається у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею, інв. № РОКМ КН23518 ПАК 3935 (іл. 3).

Бронзова статуетка Ісиди. Місто Рівне.

Історик та археолог В. Антонович в “Археологічній карті Волинської губернії” зазначає, що в м. Рівне у 1890 р. було знайдено бронзові кельт і римську статуетку із зображенням жінки [1, с. 39].

Польський археолог, антрополог, етнограф, нумізмат і музейний працівник Роман Якимович (Roman Jakimowicz – пол.) повторює цю інформацію і вказує, що фігурка знаходилася в колекції Імператорського російського археологічного товариства (Императорское Русское археологическое общество – рос.) [34, с. 114–115]. К. Маєвський пише, що це Ісіда [38, с. 68, № 11]. Г. Ю. Еггерс

називає її бронзовою статуеткою [31, с. 154–155, № 2148], М. Брайчевський – культовим предметом [6, с. 223, № 6]. В. Кропоткін зазначає, що це фігурка Ісиди. Замість праці В. Антоновича (1900) він помилково покликається на роботу В. Антоневича (1928) і не перевіривши інформацію за “Археологічною картою Волинської губернії”, вказує, що статуетка виявлена не пізніше 1924 р. [15, с. 123, № 1188]. Б. Магомедов теж називає артефакт статуеткою Ісиди і пов’язує її з вельбарською культурою [20, с. 181, № 42].

Надніпрянщина

Бронзова статуетка Гора. Місто Київ. Про неї вперше згадує В. Кропоткін. Дослідник зазначає, що це випадкова знахідка, виявлена не пізніше 1956 р. Місцем її зберігання станом на 1970 р. зазначений Державний історичний музей УРСР [15, с. 122, № 1180]. Б. Магомедов пов’язує дану статуетку з черняхівською культурою [20, с. 179, № 26].

Бронзова статуетка Осіріса. Місто Бровари (Київська обл.). Подібно до попередньої, вперше згадана В. Кропоткіним. Була знайдена під час польових робіт не пізніше 1917 р. У 1970 р. зберігалася в Державному історичному музеї УРСР за інв. № 6862. [15, с. 123, № 1195]. Б. Магомедов традиційно пов’язує цю фігурку з черняхівською культурою, але зазначає, що вона не збереглася [20, с. 180, № 31].

Бронзова статуетка Осіріса. Село Пекарі (Канівський р-н, Черкаська обл.). Вперше про неї згадує відомий український історик, археолог, етнограф, нумізмат і картограф В. Ляскоронський у 1903 р. [19, с. 184–185]. За його словами

вона знайдена в землі і до найдрібніших деталей схожа з фігурою Осіріса з праці відомого французького єгиптолога та археолога Гастона Каміла Шарля Масперо (Gaston Camille Charles Maspero – франц.) “Давня історія народів класичного Сходу. Походження Єгипту та Халдеї” [40, р. 131] (ил. 4) та зображень на фінікійській тарелі із Західної Європи, опублікованій чеським істориком Карелом Боромейським Мадлом (Karel Boromejský, Mádl Karel Boromejský Mádl – чеська) у праці “Історія образотворчого мистецтва. Давні часи” (Прага, 1891) [19, с. 185]. Важливо зазначити, що за словами В. Ляскоронського в тогочасному Канівському повіті було знайдено ще декілька бронзових статуєток Осіріса, які знаходилися в колекції відомого археолога чеського походження Вікентія Хвойки [19, с. 185].

За В. Кропоткіним у 1970 р. даний предмет перебував у Державному історичному музеї УРСР під інв. № 2842. [19, с. 123, № 1194]. Б. Магомедов, прив’язує статуєтку до черняхівської культури з приміткою, що до нашого часу вона збереглася [20, с. 180, № 30].

Отже, на сьогодні на території України відомо дев’ять знахідок предметів східного культу. До них можна додати ще принаймні дві статуєтки виявлені “чорними копачами” і відомі з інтернет-аукціонів. Гадаємо, не буде зайвим черговий раз наголосити, якої катастрофічної шкоди завдають ці “любители детекторного пошуку” історичній науці, вибираючи цікаві для них предмети з археологічних пам’яток. У нашому випадку місця знаходження цих двох статуєток не відомі, але позитивним у цій ситуації є те, що на відміну від вищеперерахованих дев’ятьох знахідок, ми можемо бачити їхні зображення завдяки публікації в мережі інтернет. Наприклад, у 2015–2016 рр. на інтернет-аукціоні Violity було відстежено появу бронзового погруддя бога Серапіса (вис. 4,5 см) з Волині та його бронзової голови (вис. 7 см) з Київщини [17; 18].

Іл. 4. Зображення скульптури Осіріса з книги Г. Масперо (1895)

Проблеми походження статуєток та ідентифікації зображень

Вищенаведений список 9-ти зафіксованих в літературі бронзових статуєток єгипетсько-александрійських божеств формує перед нами дві проблеми – питанням їхнього походження та ідентифікації зображень.

Стосовно знахідок з Великої Кам’янки, Києва, Броварів і Пекарів неможливо встановити ані час, ані конкретне місце їхнього виявлення. Натомість статуєтки з Синькова, Могильниці, Жабинців і Рівного мають більш-менш відомі

дати і обставини, за яких їх було виявлено. Фігурки з Синькова та Могильниці А. Петрушевич виявив у місцевих жителів, а з Жабинців і Рівного вони були випадково знайдені в землі.

Не зовсім зрозуміла історія походження вказаних артефактів значно утруднює їхнє датування, а також ускладнює пошук відповіді на питання про функції цих предметів на теренах України. Винятком у цьому плані є лише фрагмент бронзової статуетки Серапіса з Хрінників, оскільки вона була знайдена під час проведення повноцінних розкопок на території вельбарського поселення у житлі першої половини III ст. н. е. [11, с. 60–65].

Не кращою виглядає ситуація з ідентифікацією зображень, адже сім із дев’яти статуеток на даний час побачити неможливо, або ж зробити це досить важко. Наприклад, нам невідома доля статуеток із Могильниці та Синькова. Про останню знаємо лише, що близько 1875 р. вона була передана А. Петрушевичем у Музей старожитностей руського Народного Дому у Львові [28, с. 1]. Артефакти із Жабинців та Рівного мали б перебувати у фондах наукових установ чи музеїв Кракова [38, с. 69] та Санкт-Петербурга [34, с. 114–115]. Бронзова фігурка Гора з Києва – у фондах теперішнього Національного музею історії України [15, с. 122, № 1180]. Там само мали б зберігатися статуетки з Броварів і Пекарів [15, с. 123, № 1194–1195]. Однак, як стверджує Б. Магомедов, на даний час вони не збереглися [20, с. 180, № 30–31].

Попри це, у трьох випадках можемо, принаймні, побачити аналогії до вищеописаних знахідок. Як вже зазначалося, А. Петрушевич вказував, що статуетка Осіріса з Могильниці “[...] цілком схожа своєю величиною і зовнішнім виглядом із зображенням Осіріса, поміщеним в творі: *Montfaukonii Antiquitates graecae et romane [...] in compendium redactae* a M. Joh. Jakobo Schatz. *Norimbergae 1757. Tabula LXXIV, N. 1.*” [24, с. 1]. У книзі Я. Шатца подається типовий єгипетський образ Осіріса: бог обгорнутий (білою) тканиною немов мумія, з вільними кистями рук, що тримають символи царської влади – хекет і нехех (скіпетр і ціп), його корона виготовлена зі стебел папірису [43, р. 164 *tab. LXXIV/1*; 21, с. 53] (*ил. 2*).

Важливо зазначити, що у Львівському музеї історії релігії (далі – ЛМІР) у розділі “Релігії Давнього Єгипту, Греції і Риму” експонується дуже подібна до описаної вище: “Статуетка Осіріса Інв. № ЛМІР Ск-83. Пози стояча, ноги у вигляді стовпа. Фігура розширена догори, руки складені на животі. Борода клином спадає донизу, на голові убір з широкими полями-крилами по боках, які вгорі закінчуються тризубцем. I тис. до н. е. Закріплена на дерев’яній підставці, яка пофарбована у чорний колір. До 1940 р. зберігалась у Львівському музеї художнього промислу під № 676⁵. З 1951 р. – у фондах Музею етнографії та художнього промислу, № 8346. З 1967 р. передана до фондів Львівського історичного музею. Надійшла у фонди ЛМІР 1973 р. Бронза, литво. Висота – 13 см” [13, с. 23] (*ил. 5*).

⁵ За іншими даними, до 1940 р. перебувала у зібранні Музею Любомирських [2, с. 93].

Бронзова статуетка з Пекарів, за словами В. Ляскоронського, до дрібних деталей нагадує фігурку Осіріса, чиє зображення опубліковане у праці Г. Масперо “Давня історія народів класичного Сходу. Походження Єгипту та Халдеї” [19, с. 184–185]. Як і в попередньому випадку, тут представлений аналогічний єгипетський образ даного божества, лише Осіріс сидить на троні [40, р. 131] (*ил. 4*).

Опублікована в інтернет-статті М. Бандрівського бронзова статуетка Ісіди з дитям Гором, за словами автора, аналогічна фігурці з Жабинців [3]. Вона виконана в традиції єгипетської іконографії, дуже примітивної роботи. Відомо, що починаючи з Нового царства, завдяки тісним зв'язкам між Ісідою та богинею Хатор, перша перебрала на себе такі атрибути останньої, як брязкальце сistr та головний убір з коров'ячих рогів, що охоплюють сонячний диск [47, р. 146, 148–149]. Саме такий головний убір присутній на статуетці в публікації М. Бандрівського [3].

Подібна до неї фігурка Ісіди з дитям Гором присутня в експозиції ЛМІР. “Інв. № ЛМІР Ск 84. Поза сидяча. На колінах у неї немовля – син Гор. Праву руку тримає біля лівої груді, яку ніби дає смоктати Гору. На голові убір: роги корови і між ними сонячний диск. I тис. до н. е. Закріплена на дерев'яній підставці, яка пофарбована у чорний колір. До 1940 р. зберігалась у Львівському промислово-художньому музеї під № 680. З 1951 р. – у фондах Музею етнографії та художнього промислу, № 8347. З 1967 р. передана до фондів Львівського історичного музею. Надійшла у ЛМІР 1973 р. Бронза, литво. Висота 12 см” [13, с. 21] (*ил. 6*).

Пам'ятка, що зберігається у ЛІМ, має вигляд традиційного еліністичного зображення Гарпократа – оголений хлопчик на пласкій підставці округлої форми, який біля уст тримає палець правої руки. Справа на поголеній голові, над плечем звисає сплетене пасмо волосся – пасмо юності [7, с. 148; 8, с. 316]. За плечима збереглася частина кільця для підвішування (*ил. 1*).

Світлина опублікована В. Кропоткіним демонструє зовсім інший тип фігурки. Це також оголений хлопчик, який стоїть на невисокому п'єдесталі кубічної форми. Його права рука оперта на поясницю, у лівій він тримає предмет, який важко

Ил. 5. Бронзова статуетка Осіріса з фондів ЛМІР

Іл. 6. Бронзова статуетка Ісіді з дитям Гором з фондів ЛМІР

ідентифікувати [15, с. 257 рис. 80/2]. Можливо, це зображення Гора з Києва, інформацію про якого він публікує вперше [15, с. 122, № 1180].

Найбільш зрозумілою є ситуація із згаданими вище фрагментами статуеток Серапіса з Хрінник [11, с. 60–65] та інтернет-аукціону “Віоліті” [17; 18]. Усі вони єдиного стандарту. Це еліністичні зображення чоловіка середнього віку (в одному випадку – у грецькому вбранні), з пишними локонами і бородою, який подібний до Плутона чи Зевса [9, с. 238–239; 11, с. 62]. Голови фігурок увінчані модієм – мірним пшеничним кошиком, який у греків символізував водночас і родючість землі, і царство мертвих [16, с. 110–111; 27, с. 247].

Підсумовуючи вище сказане зазначимо, що серед знайдених у лісостеповій зоні України статуеток присвячених єгипетсько-александрійським божествам Ісіді – Осірісу (Серапісу) – Гору (Гарпократу) чітко простежуються дві різні іконографічні традиції: єгипетська – фігурки Ісіді з дитям Гором із Жабинців, Осіріса з Могильниці, Пекарів та еліністична – дві різні статуетки Гарпократа: одна з Великої Кам’янки, друга – невідома, дві голови Серапіса з Хрінників і сайту “Віоліті”, а також знайдене “скарбошукачами” погруддя цього ж бога з Київщини.

Важливо, що наявність в лісостеповій зоні України культових предметів, виконаних у двох іконографічних традиціях може бути підказкою для встановлення шляхів проникнення таких речей, а разом з ними і зазначеного єгипетсько-александрійського релігійного культу загалом.

Можливі шляхи проникнення на територію України

Першим, хто порушив питання походження єгипетських статуеток, був В. Антоневич. Він припустив, що знайдені на Поділлі, Покутті і навіть у Великопольщі* фігурки Ісіді і Гора могли потрапити туди з Ольвії, де, за його словами, в часи римського імператора Александра Севера (222–235) розквітнув культ Ісіді та Серапіса [30, с. 173].

* Мається на увазі статуетка Ісіді з дитям Гором, знайдена не пізніше 1879 р. у Великопольщі, або в с. Малахово-Злих Місць (Małachowo-Złych Miejsc – пол.) або Малахово-Вежбичани (Małachowo-Wierzbichany – пол.) поруч м. Вітково (Witkowo – пол.) [32, с. 4], світлину якої опублікували В. Антоневич та К. Маєвський [30, с. 173; 39, с. 73 № 62 tab. XL].

На противагу В. Антоневичу М. Смішко доводив, що єгипетські статуетки потрапили на Поділля і Покуття з наддунайських провінцій Римської імперії за посередництвом носіїв липицької археологічної культури. Остання, будучи на досить високому рівні розвитку, у I – II ст. н. е. підтримувала широкі зв'язки з римськими промисловими осередками вказаних регіонів [45, s. 130].

Л. Козловський вважав, що вказані культові предмети були занесені на західні терени України з римських територій готами [36, s. 100–101].

К. Маєвський, фактично, повторює припущення В. Антоневича, додаючи, що шлях цих предметів пролягав з Ольвії через Тіру і далі вгору по Дністру [38, s. 8, 41–42]. Окрім цього, посилаючись на знахідку статуетки Ісіді з дитям Гором під Вітково у Великій Польщі, дослідник не виключає, що дані артефакти доходили і до цього далекого регіону, або ж навіть до німецьких теренів. Таким чином, перераховані у статті директора королівської гімназії в Костшині-над-Одрою (Kostrzyn nad Odrą – пол.; Cüstrin – нім.) Карла Фредріха (Carl Fredrich – нім.) “Римські бронзові статуетки в Східній Німеччині” артефакти [32, s. 4–11], згідно К. Маєвського, теж можуть бути ольвійськими [38, s. 42].

В. Кропоткін притримувався думки В. Антоневича – К. Маєвського, підкріплюючи її посиланнями на дані епіграфіки. Зокрема, в Тірі у 1891 р. та Ольвії у 1884 р. були виявлені й прочитані давньогрецькі написи з присвятами Серапісу та Ісіді [15, с. 38; 33, р. 17–18, № 5, р. 199–203, № 185]. З ольвійського тексту дізнаємося наступне: “З добрим щастям. За щастя пана Імператора Марка Аврелія Севера Александра і священного синкліту та воїнств і за здоров'я та добрий стан міста богам милостивим Серапісу та Ісіді, Асклепію та Гігеї і Посейдону Аврелій Юліан син Александра спорудив храми від фундаментів з портиком, черепичною роботою, дверми та вікнами із власних коштів для батьківщини” [33, р. 199–203, № 185].

Опираючись на праці дослідників античного періоду в історії Північного Причорномор'я Марії Кобиліної (Марія Михайловна Кобылина – рос.) [10, с. 111–114], Ігоря Шургая (Ігорь Георгиевич Шургая – рос.) [29, с. 207–208] та Анни Русяєвої [26, с. 149], у яких звертається увага на велику популярність у вказаному регіоні культу Серапіса в елліністичний і римський періоди, аналогічної точки зору спочатку дотримувався також Д. Козак [11, с. 63–64].

Однак, у монографії “Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі” він змінює своє бачення проблеми, зазначаючи, що: “можна допустити ймовірність походження фігури [Серапіса] з римських наддунайських провінцій або територій Імперії, з якими у готів Волині були, очевидно, торгові й воєнні контакти. Лише в такому разі можна дати відповідь на питання, як потрапила на віддалену від центрів цивілізації землю Волині така унікальна річ” [12, с. 120].

Згідно Б. Магомедова досліджувані артефакти разом з іншими бронзовими речами в значній мірі могли бути військовою здобиччю готів під час т. зв. Готських воєн (238–270) [20, с. 174, 177–178].

Цікаву версію походження предметів єгипетсько-александрійського культу, знайдених на території Покуття та Західного (Галицького) Поділля, запропонували М. Бандрівський та О. Бандровський. На думку дослідників вони потрапили сюди разом із легіонерами римських кінних допоміжних загонів – вексиліцій (*vexillationes* – лат.), що стаціонували тут в кінці II – середині III ст. н. е., виконуючи різного роду військові завдання. Серед цих військових було чимало сповідників божеств александрійської тріади [4, с. 18, 21–22; 5, с. 44–45].

Не відкидаючи можливості проникнення матеріалів пов’язаних з єгипетським культом на територію українського Лісостепу з давньогрецьких міст-колоній Північного Причорномор’я, висловимо декілька власних міркувань стосовно даної проблеми. Гадаємо, що для вирішення цієї проблеми важливим може бути пошук аналогій до описаних нами статуеток.

Цінним джерелом такої інформації є опублікований у 1978 р. М. Кобиліною каталог: “Зображення східних божеств в Північному Причорномор’ї в перші століття н. е.” Проте, представлені в цій праці бронзові, мармурові, теракотові та глиняні статуетки, світильники, монети, геми-печатки, металеві персні та амулети демонструють нам досить відмінні еліністичні зображення єгипетсько-александрійських божеств [10, с. 109–210].

Кращою виглядає ситуація із аналогіями, виявленими на території колишньої Римської Дакії (II–III ст. н. е.), яка, до речі, розташовувалася на південний захід від сучасних Поділля та Покуття. Наприклад, у статті румунського археолога Сільвіу Саньє (*Silviu Sanie* – рум.) “Єгипетський культ у Римській Дакії” подаються зображення бронзових і кам’яних статуеток Серапіса. Причому фігурки з Потаиси (*Potaissa* – рум.) – римського військового табору, що розташовувався на території сучасного м. Турда (*Turda* – рум.) в Трансільванії, з Ромули Мальви (*Romula Malva* – лат.) – римського міста на території сучасного с. Решка (*Reșca* – рум.) на півдні Румунії та Суцідави (*Sucidava* – лат., *Sucidava* – грец.) – римського військового табору, потім одного з найбільших дако-романських міст Дакії на березі р. Дунай, дуже подібні до статуеток Серапіса з території українського Лісостепу [42, р. 74–75].

Також з території провінції Дакія походять бронзові єгипетські статуетки Осіріса II–III ст. н. е., подібні до зображень цього бога в праці Я. Шатца [43, р. 164 *tab. LXXIV/1*], ЛМІР [13, с. 23] та, відповідно, виявленої А. Петрушевичем фігурки у Могильниці [24, с. 1]. Це знахідки із вже згаданої Ромули Мальви, з території с. Валя-Сяке (*Valea Seacă* – рум.) у повіті Ковасна (*Județul Covasna* – рум.) в Румунії та Апулюму (*Apulum* – лат.) – важливого римського військового табору в задунайській Римській Дакії [44, р. 56; 46, № 136, 137].

Стосовно провінції Панонія, що знаходилася на захід від Дакії, важливою в цьому плані є стаття російської історикині-антикознавиці Юлії Колосовської (Юлия Константиновна Колосовская – рос.) “Колегія шанувальників Ісиди з Панонії”. Дослідниця доводить, що сповідниками цього культу були аж ніяк не уродженці Сходу, а нащадки італійських колоністів, переселенці із західних

провінцій, романізовані панонці [14, с. 77]. Це вірування особливо поширювалося у містах розташованих вздовж т. зв. бурштинового шляху: Емоні (Aemona – лат., зараз Любляна (Ljubljana – словен.)), Саварії (Savaria – лат., зараз Сомбахтей (Szombathely – угор.)), Скарбанції (Scarbantia – лат., зараз Шопрон (Sopron – угор.) та Карнунтумі (Carnuntum – лат., зараз Бад-Дойч-Альтенбург (Bad Deutsch-Altenburg – нім.)) [14, с. 74].

Отож, виходячи з вищесказаного припускаємо, що статуетки пов'язані з єгипетським культом проникали на територію України радше із Римської Дакії, ніж Ольвії чи інших міст Північного Причорномор'я. Натомість, згадувана вище фігурка Ісиди з дитям Гором з-під Віткова у Великопольщі, чи статуетки із Східної Німеччини, могли потрапити туди із Панонії т. зв. бурштиновим шляхом, що пролягав від Віндобона (Vindobona – лат., зараз Відень) на північ через територію Великопольщі, до узбережжя Балтійського моря.

Звідси напрошується ще один висновок: подібність статуетки з-під Вітково до фігурок із Жабинців та з інтернет-статті М. Бандрівського, попри ймовірно різні шляхи поступлення, може свідчити, що всі вони походять з територій з перевагою не грецьких, а римських культурних впливів.

До сказаного вище потрібно додати, що К. Маєвський, покликаючись на праці німецького дослідника Карла Антона Нойгебауера (Karl Anton Neugebauer – нім.) “Античні бронзові статуетки”⁶ [41, s. 117] та британської археологині і дослідниці мистецтва Вініфред Лемб (Winifred Lamb – англ.) “Трецька та римська бронза” [38, s. 42], стверджував масову продукцію бронзових статуеток Ісиди і Гора в Єгипті у римський період [38, s. 42].

Цікавим у цьому контексті є думка відомого бельгійського археолога та історика, філолога-класика і епіграфіста, антико- та релігієзнавця, фахівця із східних культур Франца Валері Марі Кюмона (Franz-Valéry-Marie Cumont – франц.) про те, що єгипетські традиції були більш прийнятними для римлян, аніж греків [16, с. 121]. Відповідно, це може пояснити причину домінування єгипетських, а не елліністичних зображень Ісиди – Осіріса – Гора серед знайдених у лісостеповій зоні України фігурок східних божеств.

Проблема функціонального призначення

Найскладнішою проблемою дослідження є встановлення ролі предметів єгипетського культу на території українського Лісостепу. На нашу думку, тут може бути три основні пояснення:

– фігурки Ісиди – Осіріса (Серапіса) – Гора (Гарпократа) виконували функцію домашніх ідолів для людей, котрі сповідували єгипетсько-александрійський культ;

---

⁶ У К. А. Нойгебауера знаходимо, зокрема, цікаву цитату: “Зрозуміло, що особливо чисельною є наявність статуеток Ісиди та Гарпократа, які ведуть своє походження з Єгипту. Невелика бронзова скульптура регіону Нілу, схоже, не зазнала впливу міського римського класицизму [...]” [Neugebauer, 1921, s. 117].

- мати не релігійне, а естетичне чи побутове призначення;
- були купленими і привезеними сюди з Єгипту у ХІХ – початку ХХ ст.

Почнемо з третього варіанту. Виявлення без конкретної прив’язки до археологічної пам’ятки та невідома доля більшості вищеперерахованих знахідок не можуть виключати того, що окремі із них могли бути привезеними на територію України у відносно недавній час [13, с. 2].

На основі наявного матеріалу досить важко встановити, чи могли окремі з статуеток відгравати не культові, а якісь естетичні чи побутові функції. Наприклад, щодо знахідок із Ромили Мальви, Валя-Сяке та Апулюму в сучасній Румунії [44, р. 56; 46, № 136, 137], подібних до зображень Осіріса в праці Я. Шатца [43, р. 164 tab. LXXIV/1] та в ЛМІР [13, с. 23], і, відповідно, до виявленої А. Петрушевичем фігурки у Могильниці [24, с. 1], існує думка, що вони могли виконувати роль рукояток ножів [46, № 136, 137]. Для підтвердження цього наводиться факт наявності в нижній частині статуетки з Валя-Сяке кріпильної шпори [46, № 137].

На противагу цьому виникає питання: чому на території лісостепової зони України з усіх відомих нам східних культів простежуються лише знахідки єгипетсько-александрійського походження? Чому тут не відомі статуетки Кібели та її супутника Аттіса, Сабазія, Мітри чи сирійських Ваалів? Можливо, в цьому полягає певна закономірність і даний факт може свідчити на користь культового використання цих предметів.

Важливим аргументом у вирішенні порушеної проблеми є відкриття у 2005 р. на вельбарському поселенні Хрінники–І вже згадуваного житла-святилища з нішею, і знахідки перед нею фрагмента статуетки Серапіса. На нашу думку, цей випадок є яскравим підтвердженням факту сповідування тут саме єгипетсько-александрійського культу.

В ілюстрованому каталозі “Боги в Римській Дакії” зазначається, що в цьому регіоні статуетки Осіріса “з’являються у формі невеликих образних пам’яток, служачи, мабуть, побутовій релігійності” [44, р. 56]. Таким чином припускаємо, що подібно до провінції Дакії на території українського Лісостепу сповідування культу Ісіді – Осіріса (Серапіса) – Гора (Гарпократ) мало приватний і далеко не масовий характер.

Важливим є питанням – хто ж саме визнавав це вірування? Найімовірніше його принесли люди, які тривалий час перебували на території наддунайських римських провінцій, або на службі у римлян на лімесі. Це могли бути як готи, так і відставні військові-ветерани чи купці, які з різних причин потрапили на території сучасних Поділля і Волині. Наприклад, зараз на території Поділля знайдено цілу низку римських військових дипломів, які видавалися ветеранам-відставникам [22, с. 170–185; 23, с. 133–147; 25, с. 32–35]. Зрештою, цей культ у черняхівську і вельбарську культури могли принести полонені ремісники, захоплені на підвладних Риму територіях під час готських війн. Отож, варіантів відповідей на дане питання може бути багато.

Загальні висновки

За нашими підрахунками, сьогодні на території українського Лісостепу відомо одинадцять статуеток, пов'язаних із східними культами. Усі вони є зображеннями божеств Ісіди – Осіріса (Серапіса) – Гора (Гарпократа) і відносяться до т. зв. єгипетсько-александрійського культу. Останній був запроваджений першим грецьким правителем Єгипту Птолемеєм I Сотером (323–282 рр. до н. е.) завдяки синкретичній релігійній реформі, проведеній жерцями Тимотеєм Евмолпідом і Манефоном [9, с. 237–239; 16, с. 109–112]. Про дев'ять з цих фігурок маємо згадки в літературі, ще три були віднайдені “чорними копачами”. Географія виявлення цих артефактів досить широка – від Покуття на заході до лівобережної Київщини на сході.

В процесі дослідження встановлено, що знайдені статуетки виконані як в елліністичній (три фрагменти фігурок Серапіса і фігурка Гарпократа), так і єгипетській традиціях (статуетки Осіріса з Могильниці та Пекарів, а також Ісіди з дитям Гором з Жабинців).

Наявність серед вказаних артефактів статуеток єгипетського походження, що більшою мірою поширювалися в тих частинах Римської імперії, де вплив елліністичної культури був мінімальним або повністю відсутнім, а також подібність фігурок Серапіса до знайдених у Подунав'ї, може засвідчувати їхнє потрапляння на територію українського Лісостепу не з Північного Причорномор'я, як традиційно вважається, а радше з провінцій Дакія або Панонія.

Попри ймовірність того, що деякі з описаних статуеток могли бути привезеними з Єгипту у відносно недавні часи, або ж їх могли застосовувати в якихось естетичних чи побутових цілях, з високою ймовірністю можна припускати, що принаймні частина із них використовувалася за культовим призначенням. Підтвердженням цьому є відкриття на поселенні вельбарської культури у Хрінниках фігурки Серапіса у житлі-святилищі. На користь цього припущення також може виступати той факт, що на території українського Лісостепу з усіх відомих східних вірувань трапляються артефакти пов'язані лише з єгипетсько-александрійським культом. Ця закономірність говорить про певну традицію спорадичного вкорінення серед тогочасного населення України практики пошанування божеств єгипетсько-александрійської тріади, а саме Ісіди – Осіріса (Серапіса) – Гора (Гарпократа).

Р. С. Автор висловлює глибоку та щирю подяку доценту кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка, д. і. н. Ярославу Онищуку, асистенту кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки ЛНУ ім. І. Франка Віктору Гуменному, завідувачу музею історії ЛНУ ім. І. Франка, к. і. н. Юрію Гудимі, н. сп. Львівського музею історії релігії Ігорю Букало, завідувачу сектору археології Львівського історичного музею Емілії Зарубій та директору Рівненського обласного краєзнавчого музею Олександрю Булизі за цінні поради і допомогу в пошуку необхідних для написання статті матеріалів.

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. Москва, 1900. 131 с.
2. Археологічні пам'ятки Львівського музею історії релігії: каталог / упоряд. Вадим Артюх. Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії “Логос”, 2013. 56 с.
3. Бандрівський М. С. Давньоєгипетські статуетки богині Ісиди – незвичні історичні знахідки на Тернопільщині. 18.11.2019. URL: <https://poglyad.te.ua/rehiony/davnoyegyupetski-statuetky-bogyni-isidy-nezvychni-istorychni-znahidky-na-ternopilshhyni.html> (дата звернення – 27.10.2020).
4. Бандрівський М. С., Бандровський О. Г. Поява пам'яток східносередземноморських культур на Придністровському Поділлі. *Україна в минулому*. Львів, 1992. Вип. 2. С. 5–26.
5. Бандровський О. Г. Свідчення про перебування римських допоміжних з'єднань у Подністров'ї. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 1992. Вип. 2: Тези виступів на науково-практичній конференції, присвяченій 90-річчю від дня народження Маркіяна Юліановича Смішка. С. 43–45.
6. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. Київ, 1959. 244 с.
7. Гарпократъ. *Энциклопедический словарь*. Санкт-Петербургъ, 1892. Т. VIII: Гальбергъ – Германій / узд. Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). С. 148.
8. Гор-Па-Херд (Гор ребёнок). *Мифы народов мира*: энциклопедия. Москва, 1987. Т. 1: А – К. С. 316.
9. Зелинский Ф. Ф. История античных религий. Санкт-Петербург: Издательский проект “Квадриум”; Алетейя, 2014. Т. 1–3. 864 с.
10. Кобылина М. М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н. э. Москва: Наука, 1978. 216 с.
11. Козак Д. Н. Божество Сарапіс із поселення готів на Волині. *Археологія*. Київ, 2006. № 3. С. 60–65.
12. Козак Д. Н. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. Київ, 2012. 264 с.
13. Колекція старожитностей Близького Сходу Львівського музею історії релігії: каталог / упоряд. Вадим Артюх. Львів: Видавничий відділ Львівського музею історії релігії “Логос”, 2016. 146 с.
14. Колосовская Ю. К. Коллегия почитателей Исиды из Панонии. *История античного мира*. Москва: Наука, 1977. С. 74–77.
15. Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. – V в. н. э.). *Археология СССР: Свод археологических источников*. Москва, 1970. Вып. Д1–27. 279 с.
16. Кюмон Ф. Восточные религии в римском язычестве / пер. с франц. Саниной А. П. Санкт-Петербург: Издательская группа “Евразия”, 2002. 352 с.
17. Лот “Серапис / Серапіс”. URL: <http://auction.violity.com/13637379-serapis-serapis> (дата звернення – 14.12.2015).
18. Лот “Серапис, Рим 2 – 3 в.”. URL: <http://auction.violity.com/17828165-serapis-rim-2--3-v> (дата звернення – 10.03.2016).
19. Ляскоронскій В. Г. История Переяславльской земли съ дръвнейшихъ временъ до половины XIII столѣтія. Изданіе второе. Киевъ, 1903. 422 с.
20. Магомедов Б. В. Знахідки предметів римського імпорту з металу на черняхівських пам'ятках України. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2010. Вип. 2: Археологія Правобережної України. С. 174–182.

21. Магъ М. Древнеегипетские мифы. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1956. 175 с.
22. Надвірняк О. В., Погорілець О. Г., Надвірняк О. О. Римські військові дипломи на території південно-східної Європи. *OIUM*. Київ, 2016. № 5: Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І. С. Винокура. С. 170–185.
23. Надвірняк О. В., Погорілець О. Г., Холдер П., Надвірняк О. О. Римські військові дипломи на території Південно-Східної Європи (частина 2). *OIUM*. Київ: ІА НАН України, 2019. № 6: Старожитності варварських племен у першій половині I тис. н. е.: до 90-річчя В. Д. Барана. С. 133–147.
24. Петрушевичъ А. С. Отвѣты и вопросы. Письмо IX. Бронзовыи памятники египетского культа Озириса и Изиды въ Галицкой Подолии. *Слово*. Львовъ, 1877. Ч. 82. 26 іюля (7 авг.). С. 1–2.
25. Погорілець О. Г., Саввов Р. В. Давньоримський військовий диплом з Поділля. *Нумізмати́ка і фалеристика*. 2007. № 2(42). Квіт.-черв. С. 32–35.
26. Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии. Киев: Наукова думка, 1992. 253 с.
27. Серапис. *Мифы народов мира*: энциклопедия. Москва, 1988. Т. 2. С. 247.
28. Тиханова М. А. Культура западных областей Украины в первые века н. э. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1941. № 6. С. 247–278.
29. Шугая И. Г. О греко-египетском культе в Северо-Западном Причерноморье. *История античного мира*. Москва: Наука, 1977. С. 206–210.
30. Antoniewicz W. *Archeologia Polski. Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski*. Warszawa, 1928. 344 s.
31. Eggers H. J. *Der römische import im freien Germanien*. Hamburg, 1951. 212 s., 16 taf., 64 kart.
32. Fredrich C. *Römische Bronzestatuetten aus Ostdeutschland. Königlichem gymnasium zu Cüstrin*. Cüstrin, 1912. Schuljahr 1911–1912. XXXIV. S. 4–11.
33. *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Issu et impensis Societatis archaeologicae Imperii Russici. Iterum editit Basilius Latyschev. Petropoli, MCMXVI (1916). Vol. primum. 594 p. Tab. IV.*
34. Jakimowicz R. *Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczypospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich. Wiadomości archeologiczne: bulletin archéologique polonais*. Warszawa, 1924. T. IX. Zesz. 1–2. S. 113–119.
35. Janusz B. *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów, 1918. 310 s.
36. Kozłowski L. *Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej*. Lwów, 1939. 104 s.
37. Krzyżanowski St. *Rocznik dla archeologów, numizmatyków i bibliografów polskich rok 1869*. Kraków, 1870. 112 s.
38. Majewski K. *Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich*. Wrocław, 1949. 236 s.
39. Majewski K. *Importy rzymskie w Polsce. Wybór źródeł archeologicznych do dziejów kontaktów ludności ziem Polski z Imperium Rzymskim*. Warszawa-Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960. 154 s., LXIV tab.
40. Maspero G. *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique. Les origines Egypte & Chaldée*. Paris, 1895. 804 p.
41. Neugebauer K. *Antike Bronzestatuetten*. Berlin, 1921. 132 s., 67 tafeln.
42. Sanie S. *Cultelegi ptene în Dacia Romană. Arheologia Moldovei*. 2004. Vol. 27. P. 61–82.

43. Schatz I. *Antiquitates graecae et romanae a celeberrimo P. Montfauconio olim collectae et nunc in compendium redactae*. Norumberg, MDCCLVII. 400 p., CL tab.

44. Szabó C., Boda I. *Gods in Roman Dacia. Illustrated dictionary of Roman divinities and personifications*. 2019. 72 p.

45. Śmiszko M. Stan i potrzeby badań nad okresem cesarstwa rzymskiego w południowo-wschodniej Polsce. *Wiadomości archeologiczne*. Warszawa, 1936. T. XIV. S. 125–139, 2 rys.

46. Țeposu-Marinescu L. Statuete antropomorfe de bronz din Dacia / Antropomorphic bronze statuettes from Dacia. URL: http://www.cimec.ro/arheologie/Statuete_bronz/index.htm (дата звернення – 15.11.2020).

47. Wilkinson R. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. London: Thames & Hudson. 2003. 256 p.

References

1. Antonovich, V. B. (1900). *Arkheologicheskaya karta Volynskoy gubernii*, Moskva. (in Rus.).

2. Artyukh, V. (Comp.). (2013). *Arkheolohichni pam'yatky L'vivs'koho muzeyu istoriyi relihiyi: katalog, L'viv, Vydavnytstvo L'vivs'koho muzeyu istoriyi relihiyi “Lohos”*. (in Ukr.).

3. Bandrivs'kyy, M. S. (2019). *Davn'oyehypets'ki statuetyky bohyni Isidy – nezvychni istorychni znakhidky na Ternopil'shchyni*. Retrieved from <https://poglyad.te.ua/rehiony/davnoegyepetski-statuetyky-bogyni-isidy-nezvychni-istorychni-znakhidky-na-ternopilshhyni.html> (in Ukr.).

4. Bandrivs'kyy, M. S., Bandrov's'kyy, O. H. (1992). *Poyava pam'yatok skhidnoseredzemnomors'kykh kul'tiv na Prydnistrovs'komu Podilli, Ukrayina v mynulomu*, vyp. 2, s. 5–26. (in Ukr.).

5. Bandrov's'kyy, O. H. (1992). *Svidchennya pro perebuvannya ryms'kykh dopomizhnykh z'yednan' u Podnistrov'yi, Novi materialy z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni*, vyp. 2: *Tezy vystupiv na naukovo-praktychniy konferentsiyi, prysvyachenoyi 90-richchyu vid dnya narodzhennya Markiyana Yulianovycha Smishka*, s. 43–45. (in Ukr.).

6. Braychevs'kyy, M. Yu. (1959). *Ryms'ka moneta na terytoriyi Ukrayiny*. Kyiv. (in Ukr.).

7. Brokgauz, F. A., Yefron, I. A. (Comp.). (1892). *Garpokrat, Entsiklopedicheskyy slovar'*, vol. 8: *Gal'berg – Germaniy*, s. 148. (in Rus.).

8. (1987). *Gor-Pa-Kherd (Gor reb'onok), Mify narodov mira: entsiklopediya*, vol. 1: *A – K*, s. 316. (in Rus.).

9. Zelinskiy, F. F. (2014). *Istoriya antichnykh religiy*, Sankt-Peterburg, Izdatel'skiy proyekt “Kvadrium”, *Aleteyya*, t. 1–3. (in Rus.).

10. Kobylyna, M. M. (1978). *Izobrazheniya vostochnykh bozhestv v Severnom Prichernomor'ye v pervykh vekakh n. e.*, Moskva, Nauka. (in Rus.).

11. Kozak, D. N. (2006). *Bozhestvo Sarapis iz poselennya hotiv na Volyni, Arkheolohiya*, no. 3, s. 60–65. (in Ukr.).

12. Kozak, D. N. (2012). *Poselennya nevriv, slov'yan ta hermantsiv na Styri*, Kyiv. (in Ukr.).

13. Artyukh, V. (Comp.). (2016). *Kolektsiya starozhytnostey Blyz'koho Skhodu L'vivs'koho muzeyu istoriyi relihiyi: katalog, L'viv, Vydavnychyy viddil L'vivs'koho muzeyu istoriyi relihiyi “Lohos”*. (in Ukr.).

14. Kolosovskaya, Yu. K. (1977). Kollegiya pochitateley Isidy iz Panonii, *Istoriya antichnogo mira*, s. 74–77. (in Rus.).
15. Kropotkin, V. V. (1970). Rimskiye importnyye izdeliya v Vostochnoy Yevrope (II v. do n. e. – V v. n. e.), *Arkheologiya SSSR: Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vyp. Д1–27, s. 1–279. (in Rus.).
16. Kyumon, F. (2002). Vostochnyye religii v rimskom yazychestve / per. s frants. Saninoy A. P., Sankt-Peterburg, Izdatel'skaya gruppya "Yevraziya". (in Rus.).
17. (2015). Lot "Serapis / Serapis". Retrieved from <http://auction.violity.com/13637379-serapis-serapis>. (in Rus., Ukr.).
18. (2016). Lot "Serapis, Rim 2 – 3 v.". Retrieved from <http://auction.violity.com/17828165-serapis-rim-2--3-v>. (in Rus.).
19. Lyaskoronskiy, V. G. (1903). Istoriya Pereyaslavl'skoy zemli s drevneyshikh vremen do poloviny XIII stoletiya, vtoree izdanie, Kiev. (in Rus.).
20. Mahomedov, B. V. (2010). Znakhidky predmetiv ryms'koho importu z metalu na chernyakhivs'kykh pam'yatkakh Ukrayiny, *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, vyp. 2: Arkheolohiya Pravoberezhnoyi Ukrayiny, s. 174–182. (in Ukr.).
21. Mat'ye, M. (1956). Drevneyegipetskiye mify, Moskva – Leningrad, Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. (in Rus.).
22. Nadvirnyak, O. V., Pohorilets', O. H., Nadvirnyak, O. O. (2016). Ryms'ki viys'kovi diplomy na terytoriyi pivdenno-skhidnoyi Yevropy, *OIUM*, no. 5: Chernyakhivs'ka kul'tura: do 85-richchya vid dnya narodzhennya I. S. Vynokura, s. 170–185. (in Ukr.).
23. Nadvirnyak, O. V., Pohorilets', O. H., Kholder, P., Nadvirnyak, O. O. (2019). Ryms'ki viys'kovi diplomy na terytoriyi Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy (chastyna 2), *OIUM*, vyp. 6: Starozhytnosti varvars'kykh plemen u pershiy polovyni I tys. n. e.: do 90-richchya V. D. Barana, s. 133–147. (in Ukr.).
24. Petrushevich, A. S. (1877). Otvity i voprosy. Pis'mo IX. Bronzovyi pamyatniki yegipetskogo kul'ta Ozirisa i Izidy v Galitskoy Podolii, *Slovo*, no. 82, s. 1–2. (in Ruthen.-Rus.).
25. Pohorilets', O. H., Savvov, R. V. (2017). Davn'oryms'ky viys'kovyy diplom z Podillya, *Numizmatyka i falerystyka*, no. 2 (47), s. 32–35. (in Ukr.).
26. Rusyayeva, A. S. (1992). Religiya i kul'ty antichnoy Ol'vii, Kiyev, Naukova dumka. (in Rus.).
27. (1988). Serapis, *Mify narodov mira: entsiklopediya*, vol. 2: K – Ya, s. 247. (in Rus.).
28. Tikhanova, M. A. (1941). Kul'tura zapadnykh oblastey Ukrainy v pervyye veka n. e., *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, no. 6, s. 247–278. (in Rus.).
29. Shugaya, I. G. (1977). O greko-yegipetskom kul'te v Severo-Zapadnom Prichernomor'ye, *Istoriya antichnogo mira*, s. 206–210. (in Rus.).
30. Antoniewicz, W. (1928). Archeologia Polski. Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski, Warszawa. (in Pol.).
31. Eggers, H. J. (1951). Der römische import im freien Germanien, Hamburg. (in Ger.).
32. Fredrich, C. (1912). Römische Bronzestuetten aus Ostdeutschland, *Königlichen gymnasium zu Cüstrin*, 44: Schuljahr 1911 – 1912, s. 4–11. (in Ger.).
33. (1916). Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae, vol. 1, Petropoli, Societatis archaeologicae Imperii Russici. (in Lat.).

34. Jakimowicz, R. (1924). Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczypospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich, *Wiadomości archeologiczne: bulletin archéologique polonais*, t. 9, no. 1–2, s. 113–119. (in Pol.).
35. Janusz, B. (1918). Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej, Lwów. (in Pol.).
36. Kozłowski, L. (1939). Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej, Lwów. (in Pol.).
37. Krzyżanowski, St. (1870). Rocznik dla archeologów, numizmatyków i bibliografów polskich rok 1869, Kraków. (in Pol.).
38. Majewski, K. (1949). Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław. (in Pol.).
39. Majewski, K. (1960). Importy rzymskie w Polsce. Wybór źródeł archeologicznych do dziejów kontaktów ludności ziem Polski z Imperium Rzymskim, Warszawa-Wrocław, Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. (in Pol.).
40. Maspero, G. (1895). Histoire ancienne des peuples de l’Orient classique. Les origines Egypte & Chaldée, Paris. (in Fr.).
41. Neugebauer, K. (1921). Antike Bronzestatuetten, Berlin, 1921. (in Ger.).
42. Sanie, S. (2004). Cultele egiptene în Dacia Romană, *Arheologia Moldovei*, vol. 27, s. 61–82. (in Rom.).
43. Schatz, I. (1757). Antiquitates graecae et romanae a celeberrimo P. Montfauconio olim collectae et nunc in compendium redactae, Norumberg. (in Lat.).
44. Szabó, C., Boda, I. (2019). Gods in Roman Dacia. Illustrated dictionary of Roman divinities and personifications. (in Eng.).
45. Śmiszko, M. (1936). Stan i potrzeby badań nad okresem cesarstwa rzymskiego w południowo-wschodniej Polsce, *Wiadomości archeologiczne*, t. 14, s. 125–139. (in Pol.).
46. Țeposu-Marinescu, L. Statuete antropomorfe de bronz din Dacia. Retrieved from http://www.cimec.ro/arheologie/Statuete_bronz/index.htm (in Rom., Eng.).
47. Wilkinson, R. (2003). The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt, London, Thames & Hudson. (in Eng.).